

Серебряннікова Н.І.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету*

ЗНАКОВІ АСПЕКТИ ЛІКУВАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ЧАС В РИТУАЛІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу структури лікувального ритуалу. Проаналізована категорія *час* та її роль в проведенні лікування у українців, росіян та болгар Південно-Західного регіону України.

Ключові слова: структура, час, українці, росіяни, болгар, ритуал.

Обряди є одними з найбільш складних компонентів інформаційної мови народної культури, які виконують комунікативну функцію та виступають як текст в семіотичному розумінні слова. Вони піддаються відбору та складному кодуванню. Для носія традиційної культури обряди — це той реманент, за допомогою якого людина впливає на важливі життєві процеси.

Досліджуючи такий феномен традиційної культури, як лікувальний обряд, ми вважаємо більш доцільним використання структурно-функціонального підходу. Застосування цього методу дозволить нам проаналізувати умови функціонування в суспільстві лікувального обряду та його структурні складові.

Розглянемо медичний обряд як певний текст (послідовність символів), який, за думкою Ю.М. Лотмана, реалізує три основні функції [1, с. 21]:

- 1) передавання константної інформації;
- 2) вироблення принципово нової інформації;
- 3) функція пам'яті.

Функції передавання інформації та пам'яті тісно пов'язані між собою, тому що текст не тільки зберігає пам'ять про свої попередні контексти, але й відтворює їх.

Найбільш важливими для обряду є такі моменти: коли та де він проводився, за допомогою яких предметів та дій з ними, **час — місце — предмет (символ)**.

За думкою В.Н. Топорова ці три поняття неможливо відокремити одне від одного. Простір пов'язаний з часом, з яким він знаходиться в стосунках взаємовпливу. Також тісно вони пов'язані з речовим наповненням, всім тим, що так чи інакше «організує» простір, збирає його, з'єднує, укорінює в єдиному центрі [2, с. 234].

Розглянемо докладніше категорію часу.

Для досліджень традиційної культури притаманне розрізнення двох типів часових уявлень: час міфічний, сакральний і час історичний. Вивченню історичного часу в різних епохах та культурах присвячена велика кількість праць. Але, нас, перш за все, цікавить міфічний, обрядовий час.

Обрядовий час — один із головних параметрів обряду. Сприймається як розрив повсякденного, земного часу та прорив в сакральний, вічний час. За характером обрядових дій, пов'язаних з часом, розрізняють обряди календарного, життєвого циклів та оказіональні, які виконуються в окремих випадках (мор, хвороби тощо).

Стосовно обрядів, що пов'язані із здоров'ям, відокремлюються два їх типи: профілактичні та ті, що проводяться безпосередньо при хворобі. Ці два типи співвідносяться відповідно з обрядами календарного та життєвого циклів — профілактичні дії; оказіональні обряди — ті, що виконуються вже при захворюванні. Зараз ми торкнемося лише обрядових дій, що проводяться вже під час захворювань — оказіональні.

Для медичного обряду характерне проведення багатьох магічних дій до сходу сонця, при певному положенні зірок чи фазі місяця, в певний день тижня.

Фази місяця мають велике значення. Основними ознаками місяця є *молодий, молодик*, що зумовлене аграрними та медичними уявленнями стародавніх народів. Зростання всього живого приурочене до молодика, сповільнення рослинних та тваринних процесів — до місяця на ушербі. Отже всі магічні обряди на ріст, на добро концентрувалися саме в першій місячній чверті [3, с. 282]. На Півдні України зафіксовані такі обрядові дії, пов'язані з місяцем: хвору на *переляк* дитину три рази приводили до *баби*, для того, щоб вона *викачувала* яйцем хворобу: перший раз — на молодика, другий — на *середній* місяць, третій — на *повний* місяць (росіяни, с. Василівка). Для позбавлення від бородавок, людина повинна була вночі стати лицем до молодого місяця, взяти правою рукою з-під лівої ноги землю, три рази окреслити цією землею бородавки, потім кинути її за спину та три рази плювати на луну (с. Шевченкове). Зубний біль замовляли на повний місяць (с. Златоустове, Лисенкове), чи на молодик [4, с. 4-5].

В замовляннях дуже часто зустрічається звертання до місяця. В них місяць пов'язаний зі світом мертвих. Як зауважила М. Новікова, в язичницькому космосі мертві — не поза світом, а в іншому світі стосовно живих, неперехідної межі між світами тут немає. Оскільки язичницька ніч — інший день, так само і місяць — інше сонце, нічне сонце, він цілком логічно стає сонцем мертвих [3, 373].

Незважаючи на те, що основна символіка місяця пов'язана з язичництвом, його також торкнулась

християнізація. Імена та атрибути замінюються на аналогічні за своєю функцією та семантикою християнськими іменами та предметами. Звідси і *хрест золотий* – християнський атрибут місяця, що збігається з його язичницькими атрибутами влади й оберігання.

Місяцю молодий!

На тобі хрест золотий.

Тобі на підпоя

Мені на здоров'я [4, с. 4].

Загальнопоширеним є вірування про небезпечність сну під час заходу сонця. Вважалося, що сонце йде до померлих, та забирає з собою душу сплячої людини, яку плуває з небіжчиком [5, с. 35]. Серед українців побутувало уявлення про те, що хворіючи не можна було спати під час заходу сонця, бо можна *приспати* хворобу (хворітимеш довго) [6, с. 13].

Зірки на небі також набували певної символіки під час виконання обрядових дій.

У болгар с. Тернівка лікування хвороби *урама* відбувалось, коли на небі з'являлись три зірки. Знахар читав замовляння та, якщо зірки ставали перпендикулярно землі – хворий одужає. Тоді знахар брався далі за лікування. Якщо хворобу не можна буловилікувати – зірки ставали паралельно землі [7, с. 110]. Ще один метод лікування *урама* побутував у болгар с. Задунаївка. Знахарка ввечері брала глибокий посуд та приносила в нього воду. Коли її несла – неповинна була будь-з-ким розмовляти. Після цього клала трави в воду та виходила на вулицю, чекала, поки не зйдуть зірки. Після цього читала замовляння:

«Три зvezдици

Три мили сестрици

Една Никулина

Друга Иулина

Третя Елена.

Да идите да обидите 77 кадалька (округа)

Да донесети в Иордан вода.

Царь Елач да стане (ім'я) рано

Да са умий от глава

С нага и до крака».

Після цього ритуалу посуд залишала на ніч на вулиці. На наступний день до зорі виводила хворого на двір, хворий робив три ковтки з посуду, після цього баба виливала на нього воду [8, с. 383].

Один з варіантів лікування бородавок в українців виглядає наступним чином: людина повинна була вийти вночі на двір та дочекатись падаючої зірки. Потім змахували здоровою рукою над бородавками стільки разів, скільки їх було [4, с. 44].

Згідно з давніми повір'ями зірки – це копії всіх істот на землі, які дублюють їх на небі. Тому, зрозуміло, чому можна було гадати про здоров'я по зірках.

У всіх слов'янських народів збереглись повір'я про те, що більшість трав треба було збирати ввечері, вночі чи вранці. В с. Задунаївка, наприклад, трави збирались три рази на рік та тільки до схід сонця [8, с. 382]. Серед слов'ян Південно-Західного регіону досі побутує уявлення про те, що воду для лікування треба було брати рано вранці з криниці чи річки. В цей час вона набувала магічної сили.

Збереглись вірування, згідно з якими вночі активізувалась нечиста сила, в зв'язку з чим треба було захиститись від неї. Наприклад, на ніч треба було накрити кадку з водою та перехрестити її. Якщо цього не зробити – вночі в ній буде купатися нечистий. Треба було хрестити також вікна та не дивитись в них ввечері, тому що побачиш нечисть. Нехрещена дитина також не могла спати в темряві – її могла підмінити нечиста сила [4, с. 85].

Т.А. Бернштам вважає такі вірування відображенням в народній традиції уявлень про час. «День» (= доба) є своєрідним мікрокосмом календарного часу – день – століття. Так, в дні виявляються всі основні ознаки річного солярного календарю. Світлі та темні частини дня співвідносились із сакральним часом початку та кінця світу. Світла та темна частини дня пов'язувались також із уявленнями про активність світлих та темних сил. В дні відображався навіть зв'язок сонячного та місячного календарів (день = сонце, ніч = місяць). Слід також зазначити, що час, починаючи з сходу сонця до його заходу, є жіночим [9, с. 122-124]. Ніч могла сприйматися і як своєрідне часове пограниччя між минулим і наступним днем. Це є сакральний час, подібно до того, як межа угідь є сакральним простором, де проводиться більшість обрядів [10, с. 242].

Виходячи з цього, можна припустити, що в особливий час, який визначався представниками традиційної культури, було легше встановлювати контакт з чужим світом.

Різним був час для лікування чоловіків та жінок. Він визначався за граматичним родом назв днів. В с. Новокостянтинівка зафіксоване уявлення, згідно з яким чоловічий час для лікування – понеділок, вівторок та четвер; жіночий – середа, п'ятниця, субота. В ці дні лікування повинно було відбуватись найбільш ефективно.

Ці дні співпадають з поділом трудових днів на чоловічі та жіночі, який був загальним для всіх східнослов'янських культур: жіночими вважались середа та п'ятниця, чоловічими – понеділок, вівторок, четвер. З чоловічими та жіночими днями були пов'язані заборони та віддавання переваги різним трудовим процесам (з відповідним обрядовим доповненням) – сівби, прядіння тощо [9, с. 125].

На Півдні України зафіксоване уявлення, згідно з яким жінці не можна пекти хліб у п'ятницю *щоб дітей не спекти* [4, с. 5]. В середу на масляній неділі не можна було лікувати та замовляти пропасницю (лихоманку) [4, с. 26].

Позитивна оцінка «чоловічих» днів та негативна «жіночих» відома переважно східнослов'янським народам, вона менш розповсюджена серед західних слов'ян та практично не зустрічається серед південних.

Деякі хвороби можна було лікувати тільки в окремі дні. Наприклад, захворювання очей лікували на Юріїв день (23 квітня ст.ст./6 травня нов. ст.). В цей день, за народними віруваннями, роса набувала цілющої сили [11, с. 23; 4, с. 44]. Вважалося, що Святий Юрій відкривав небо та випускав весняну росу [12, с. 335-357].

До сходу сонця треба було вийти до річки та чистою білою хусткою збирати росу та виливати її в білий посуд. Проводити обряд можна було тільки до появи нового місяця, інакше хвороба ставала важко вилікуваною.

При лікуванні читали наступне замовляння:

Іхав святий Юрій з-за білої гори

На білому коні

Біле оружжя, біла одежа, білії хорти.

Сострічає його Свята Пречиста:

— Куди ти Юрію їдеш?

— Іду я сікти,

Іду я рубать

Хрещеної, народженої (їм'я) ока

Не займай, а більмо загаять.

— Ідь же ти Юрію і січи, і рубай

І ламай, і більмо загаяй,

І ока не займай.

Я святим духом подуну і усе більмо ізжену.

Після цього лікар розчиняв око хворого та тричі дув в нього. Потім хвору людину садили напроти квартирки. Лікар з вулиці бризкав цією водою через вікно в око [4, с. 44].

Таким чином, можна зазначити, що час проведення медичного обряду мав велике значення для лікування. Від цієї категорії залежала його ефективність. Дослідження, що підтверджуються польовими матеріалами, свідчать про те, що виникнення уявлень про обрядовий час, відбулося в дохристиянський період.

Загальнослов'янським було вірування, що лікувальний обряд треба проводити вночі чи рано-вранці, до сходу сонця, саме цей час вважався найбільш ефективним для збору лікувальних трав (в цей період вони набували цілющих властивостей). Для лікування кожної хвороби існували свої вимоги щодо часу проведення обряду: на повний місяць чи на молодик, опівночі, при певному положенні зірок. Вимоги існують не тільки щодо часу доби, але й щодо днів тижня. В українців, росіян та болгар побутувало повір'я, про те, що існують погані й добрі дні для лікування. Але існують певні розбіжності. В традиційній культурі східних слов'ян вважається, що існують «жіночі» та «чоловічі» дні. В ці дні, відповідно зі статтю, ефективніше лікуватись. У болгар такого повір'я не зафіксовано.

Література

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
2. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. — М.: Наука, 1983. — С.227-285.
3. Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — 308 с.
4. Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края. — Одесса, 1894. — 202 с.
5. Голан А. Миф и символ. — М.: Русслит, 1993. — 375 с.
6. Народні повір'я. — К.: Редакція часопису "Народознавство", 2000. — 132 с.
7. Серебрянникова Н.І. Профілактика захворювань у традиційній культурі східнослов'янського населення Одещини // Буковинський етнографічний вісник. — Чернівці, 2001. — С.96-97.

8. Федоров М. Обыкновенные болезни в бессарабской деревне и их лечение (по наблюдениям в болгарском селении Задунаевка Аккерманского уезда) // КЕВ. — 1877. — № 9. — С. 382-386.

9. Бернштам Т.А. Будни и праздники: поведение взрослых в русской крестьянской среде (XIX — начало XX в.) // Этнические стереотипы поведения. — Л.: Наука, 1985. — С. 120-153.

10. Грушко Е., Медведев Ю. Словарь русских суеверий, заклинаний, примет и поверий. — Нижний Новгород: Русский купец, Братья славяне, 1995 — 560 с.

11. Сікиринський О.В. Звичаї та обряди на Юрія в с. Глибояр (Бадерево) на Одещині // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — 1924. — № 1. — С.23-24.

12. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К.: Оберіг, 1993. — 590 с.

Серебрянникова Н. И. Знаковые аспекты лечебной практики славянского населения Юго-Западной Украины: время в ритуале. — Статья.

Аннотация. Статья посвящена анализу структуры лечебного ритуала. Проанализирована категория *время* и ее роль в проведении лечения у украинцев, русских и болгар Юго-Западного региона Украины.

Ключевые слова: структура, время, украинцы, русские, болгары, ритуал.

Serebriannikova N. I. Sign aspects of medical practice of the Slavic population of Southwest Ukraine: time in ritual. — Article.

Summary. Article is devoted the analysis of structure of medical ritual. The category *time* and its role in carrying out of treatment of Ukrainian, Russian and Bulgarian population of Southwest region of Ukraine is analysed.

Keywords: structure, time, Ukrainians, Russian, Bulgarians, ritual.